

Lettány Ferenc és glóbuszai

Dr. Márton Mátyás habilitált egyetemi docens
ELTE Térképtudományi és Geoinformatikai Tanszék
MTA–ELTE Térképészeti és Térinformatikai Kutatócsoport

A 19. század neves magyar (vagy magyar származásának vélhető) glóbuszkészítők sorát *Lettány Ferenc*, *Elekes Ferenc*, *Nagy Károly*, *Perczel László*, *Gönczy Pál*, *Hunfalvy János* és *Kogutowicz Manó* neve fémjelzi. A nevezett glóbuszkészítők közül *Elekes Ferenc*nek és *Lettány Ferenc*nek csak földgömbjei ismertek, és ezek is német nyelvűek. Közülük *Lettány* magyar származása sem teljesen egyértelmű.

Amit Lettány Ferencről (1793–1863) tudunk

A magyar szakirodalomban egyes szerzők egyértelműen magyarnak mondják *Lettányt*, azonban munkáikban valójában életrajzi adatokkal nem találkozunk (*Füsi L.* [1], *Klinghammer I.* [2], *Irmédi-Molnár L.* [3]). *Klinghammer* viszonylag gazdag életrajzi adatokat tartalmazó későbbi munkájában, „A föld- és éggömbök történeté”-ben [4] viszont már így ír róla: „*Franz Lettany* 1793-ban a mai belgiumi Mechelenben született és 1863-ban Bécsben hunyt el. *Franz Lettany* egy mecheleni szabó fia volt; apja 1782-től az osztrák hadseregben szolgált, 1809-ben már tűzmester volt, akit feljebbvalói a következőképpen jellemeztek: »a forradalom alatt is hű maradt az osztrák uralkodóházhoz«. Természetes, hogy fia a katonai pályát választotta. *Franz Lettany* 1818-ban alhadnagy, 1822-ben főhadnagy, 1837-ben őrnagy és 1854-ben ezredesként ment nyugdíjba. Jellemzésében az áll, hogy jó térképrajzoló, oktató, emberien bánik alárendeltjeivel, de kevésbé alkalmas nagy felelősség viselésére és nem jó lovas. *Lettany* a katonai térképészek közé tartozott: katonai célokra nagy jelentőségű volt a pontos térképezési munka, ezért sok országban alapítottak katonai térképészeti intézeteket, amelyekből nemcsak pontos térképek, de városok, erődítmények rajzai is kikerültek” [p. 81].

A fenti életrajzi adatok ugyan kizárják a szigorú értelemben vett magyar származást, *Lettányt* „második generációs” mondhatnánk inkább. *Klinghammer* korábbi munkáival [3, 5]

ellentétben itt [4] nem is ejt szót magyarságáról, sőt könyvének magyar történeti részében nem is említi. Ezek a tények azonban *nem zárják ki* a család Magyar Királyság-beli származását, s ebben a tágabb értelemben talán valóban beszélhetünk magyar családról. A *Lettány* név ugyanis valószínűleg településnévre utaló családnév, s a család létánfalvai azaz magyarországi eredetére utal. Hasonlóan, mint a *Batthyány* családnév esetében a Battyán településnév, amelynek változatai az idők folyamán: *Bot'any'*, *Bathian* (*Kiss L.* [6], I. köt. p.: 178).

Létánfalva település az egykori Szepes vármegye Iglói járásában található, Iglótól (Spišská Nová Ves) északnyugatra fekszik a mai Szlovákia területén. Névváltozatai: Letonfalwa, Letanfalva, Lethon (*Kiss L.* [6], II. köt. p.: 30), illetve Letanovce (szlovák), Létánfalva, Létánfalu (magyar), Lethensdorf (német) (Hajdú-Moharos J. [7], p.: 106). A *Lipszky-Reperitorium* és *Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára* szerint Lethánfalva [*Lelkes Gy.* [8], p.: 364]. Létánfalvát ugyan szlovákok látták, azonban a magyar, mint anyanyelv bírása abban a korban nem volt elengedhetetlen része a magyarságtudatnak, gondoljunk pl. Liszt Ferencre. Nem mondhatjuk ki tehát, hogy *Lettány ne lehetett volna* magyar földgömbkészítő. Természetesen a kérdés végleges eldöntése még kutatómunkát igényel.

Magyar szerzők Lettány glóbuszairól

Ha *Lettány* földgömbjeiről akarunk szólni, és a magyar térképtörténeti szakirodalmat megvizsgáljuk, szintén érdekes kép tárul elénk. A nagy magyar áttekintő térképészeti vagy térképtörténeti szakmunkák (*Fodor* [9], *Irmédi-Molnár* [3], *Stegena* [10], *Klinghammer–Papp-Váry* [11], *Klinghammer–Pápay–Török* [12], *Papp-Váry* [13]) közül csupán *Irmédi-Molnár* munkájában találkozunk *Lettány* említésével! Pedig *Lettány* egyike azon kevés számú magyar (származású) térképésznek, akik a világ „jegyzett” térképké-

szítőinek lexikonába is bekerültek [14]¹. Idézem: „*Lettany*, Ferenc (1793–1863). Katonai térképész és glóbuszkészítő az osztrák–magyar hadseregben. Joseph Jüttnerrel együtt dolgozott glóbuszszegmensek szerkesztésén. 12 inch-es földgömb, Prága 1822 (*Lettany Ferenc*²); *Földgömb, melyet Franz Lettany tervezett és rajzolt* [földgömb] Bécs 1823 körül; *Földgömb* [12 inch-es földgömb], Prága 1840 (az 1822-es Jüttner/Lettany glóbusz újrakiadása).” [A többszöri megnevezés a magyar fordításban az eredeti kettős (angol–német) nyelvhasználatból adódik, vö. a lábjegyzetbeli eredeti szöveggel is. – MM]

A magyar szerzők szakmunkái közül elsőként *Ambrus-Fallenbüchl Zoltán* [15] tanulmányában találkozhatunk *Lettány* említésével a hibás *Lettányi* alakban [p. 25]³: „Azokban az iskolákban, amelyek be tudtak szerezni külföldi glóbuszokat, korábban Doppelmayer, később Sotzmann gömböket használtak. S amíg Magyarországon a külföldi glóbuszok gyakoribbak lettek, addig a magyar glóbuszkészítők külföldön működtek. Közülük a legismertebb az osztrák császári katonatiszt *Lettányi Ferenc*. Munkássága az osztrák glóbuszbarátok számára bizonyára jól ismert, hiszen Josef Jüttner munkatársa volt. Az általuk Prágában a 19. század húszas éveiben készített föld- és éggömbök hosszú időn át a legjobbaknak számítottak.”

Időrendben másodikként *Füsi Lajos* [1] doktori értekezése két helyen is említi *Lettányt* – a szöveg tanúsága szerint feltehetően *Ambrus-Fallenbüchl* nyomán –, ugyancsak *Lettányi* alakban: „A glóbusz taneszközzé válik. Az első ilyen célú

gömböt az osztrák *Jüttner* készítette a magyar *Lettányi Ferenc* 1882⁴-ben” [p. 11], valamint később: „...Magyar glóbuszkészítő ez időben *Lettányi Ferenc* K. u. K. tisztt, aki munkatársa volt *Josef Jüttnernek*. Mindketten Prágában dolgoztak a 19. század első negyedében” [p. 15].

Klinghammer István [2] 1969-ben írt dolgozatában ezt olvashatjuk: „A XIX. század 20-as éveiben Prágában *Jüttner, Josef*, osztrák ezredes és munkatársa *Lettany Ferenc* hadnagy szerkeszt föld- és éggömböket. Tekintve *Lettany* magyar származását, munkásságuk említését a magyar glóbuszkészítés történeti teljessége megkívánja. Első munkájuk az 1822-ben készített »két lábnyi átmérőjű teke⁵«” [p. 209].

Irmédi-Molnár László [3] 1971-ben részben *Füsi* munkájára hagyatkozva így ír: „A glóbusz ... taneszközzé válik. Az első ilyen célú gömböt az osztrák *Jüttner* ezredes készítette magyar katonatársával *Lettány Ferenc* ezredessel 1882-ben⁶, és ettől kezdve több föld- és éggömböt szerkesztettek” [p. 67]. Majd egy másik helyen: „A Ratio Educationis már határozott intézkedéssel követeli a földgömb alkalmazását az iskolákban. 1822-ben két katonatiszt, *Jüttner* és *Lettány* földgömböt alkotott” [p. 128–130].

És végül *Klinghammer István* [4] 1998-ban a már idézett „A föld- és éggömbök történeté”-ben: „...1822-ben ... *Joseph Jüttner* (1775–1848) osztrák katonatérképész egy 31 cm átmérőjű földgömböt szerkesztett Prágában. A glóbuszszegmenseket katonatársa, *Franz Lettany* segítségével tervezte” [p. 80].

A magyar szerzők tehát leggyakrabban az 1822-es prágai kiadású *Jüttner–Lettany-féle* 31 cm átmérőjű glóbuszt emlegetik.

A Jüttner–Lettány-glóbuszok

Az 1822-es kiadás felirata *Dörflinger J.* [16] [p. 199] szerint⁷: „*ERDKUGEL / nach astronomischen / und trigonometrischen / Bestimmungen / entworfen und gezeichnet / von Jos: Jüttner Hauptm: und / Fra: Lettany Lieutnt: / der k: k: östr: Artillerie / im Jahre 1822. / zu PRAG*,” és

⁴ A dátum elírás, amit a szerzőtől származó, 15. oldali idézet is bizonyít.

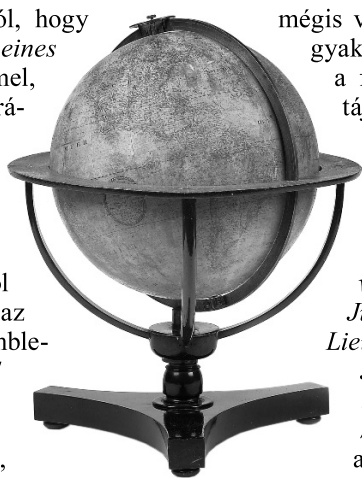
⁵ Vagy nem két lábnyi, vagy nem 31 cm-es!

⁶ Valószínűleg *Füsi* 1966-os munkája [1] nyomán származó hibás dátum.

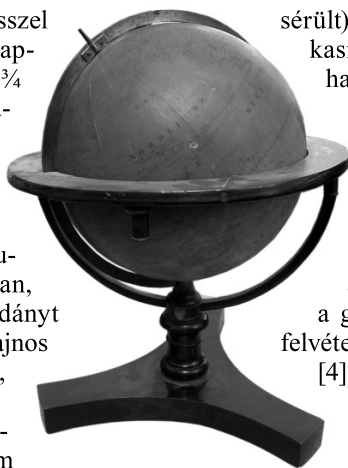
⁷ FÖLDGÖMB csillagászati és trigonometriai helymeghatározással, tervezte és rajzolta *Joseph Jüttner* kapitány és *Franz Lettany* hadnagy a császári és királyi osztrák tüzérségnél, az 1822. esztendőben Prágában.

azt is megtudjuk a tanulmányból, hogy „Anweisung für den Gebrauch eines neu verfertigten Globus,”⁸ címmel, Jüttner – ugyancsak 1822-ben, Prágában – egy kis füzetet is kiadott a glóbuszhoz [16] [p. 200]. A CHRISTIE'S London aukciósház 2002. november 5-i árverésének hirdetése mellé nagyszerű színes felvételt közölt a gömbről az interneten (1. ábra), megadva az előbb említett feliratot is, s a gömbleírás pedig⁹ „egy 12 ½ inch (31,7 cm) átmérőjű földgömbről beszél, sárgaréz meridiángyűrűvel és ébenfekete színű fa horizontkörrel, amelyen kézzel színezett rézmetszet található, és amely elegánsan meghajlított négyszög keresztmetszetű ébenfeketére színezett fa karokon áll, mely utóbbiak mind egyike a tetején aranyozott rózsadísszel festett és keresztmerevítőkkel kapcsolódnak egymáshoz (alul) – 16 ¾ inch (42,5 cm) magas”. Munkatársaimnak, Gede Mátyásnak és Gercsák Gábornak – Dombóvári Eszter közreműködésével és Mag. Gerhard Holzer szíves hozzájárulásával – az Osztrák Tudományos Akadémia könyvtárban, a Woldan-gyűjteményben lévő példányt sikerült lefényképezni (2. ábra). Sajnos a gömbfelület teljesen elfeketedett, nehezen olvasható.

A magyar szakirodalomban eddig leírva sehol nem találkoztam azzal, hogy létezik ennek a glóbusznak egy 1827-es kiadása is. A bécsi aukciósház, a „Dorotheum Viena” 2004. október 25-i internetes árverésének hirdetése szerint

1. ábra A Jüttner–Lettány-glóbusz 1822-es kiadása a "Christie's London" hirdetésében

2. ábra A Jüttner–Lettány-glóbusz az Osztrák Tudományos Akadémia Könyvtára Woldan-gyűjteményében

mégis van ilyen, s feliratának első része gyakorlatilag egyezik az 1822-esével, a felirat második része pedig arról tájékoztat, hogy a glóbuszt Joseph Jüttner kapitány „bővítette és helyesbítette az 1827. esztendőben”: „ERDKUGEL / nach astronomischen / und trigonometrischen / Bestimmungen / entworfen und gezeichnet / von Jos. Jüttner Hauptm: / und Fra: Lettany Lieutnt: / der k: k: östr: Artillerie / im Jahre 1822 zu Prag / Vermehrt u. berichtigt / von Hpt. Jos. Jüttner / im Jahre 1827”. A gömb pedig a leírás szerint¹⁰: „18 részben színezett rézmetszet papírszegmens; sárgaréz meridián, órákörrel; fa horizontkör állatövvel, a hónapok, napok és az égtájak jelölésével egy rézmetszet papírgyűrűn (a papír sérült), amely egy furnír faállványra van kasírozva: a középső oszlopot négy hajlított fa oszlop tartja. A gömb kopásokkal, a lakkréteg hiányával, 2 karcolás Írországtól Marokkóig és egy másik a Buffon-öböltől északra. Átmérő 31 cm, magasság kb. 51 cm.” Ahogy említettem, leírva nem találkoztam a magyar szakirodalomban ezzel a glóbussszal, a róla készült fényképfelvétellel azonban igen! Klinghammer [4] [p. 80, 103. kép] Muris–Saarmann [17] nyomán [p. 244 után, 130. ábra] képet is közöl erről a földgömbről (3. ábra). A képaláírások azonban mindkét munkában csak Jüttnerről szólnak, annak ellenére, hogy magán a fényképfelvételen Lettany neve is olvasható! A feltalálás helyeként az Österreichische National-Bibliothek Wien-t jelölik

⁸ „Használati útmutató egy új földgömbhöz”

⁹ Az eredeti szöveg: A 12 ½-inch (31,7 cm) diameter terrestrial globe signed „ERDKUGEL nach astronomischen und trigonometrischen Bestimmungen entworfen und gezeichnet von Jos. Jüttner Hauptm: und Frau: Lettany Lieutnt: der k: k: östr: Artillerie im Jahre 1822 zu PRAG” with brass meridian and ebonised wooden horizon ring with hand-coloured engraved paper on four elegantly curved square-section ebonised wooden legs, each with a gilt-painted rosette at the top, united by cross stretchers – 16 ¾ in. (42,5 cm) high.

¹⁰ 18 partly colored engraved paper gores, brass meridian with hour ring, the wooden horizon circle with zodiac, months, days, and compass directions engraved paper ring (the paper with damages), mounted on a veneered wood stand, the middle column holding four bent wood columns. The globe with abrasions and loss of lacquer, 2 scratches from Ireland to Morocco, another north of Buffons Bay. Diameter 31 cm, height ca. 51 cm.

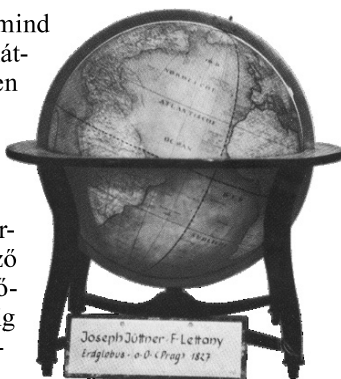
meg [17] [p. 283]. Mind a kép, mind az aukciósház leírása alapján láthatjuk, hogy az állványzat teljesen különbözik a korábban megismertektől.

Az 1830-as kiadást a már idézett Dörflinger-tanulmány [16] [p. 191] említi (a többi itt tárgyalt kiadással együtt). A szerző arról is beszél, hogy az adott időszak egyik legkeresettebb, eladdig a legnagyobb példányszámot elérő földgömbkiadásáról van szó, amely nemcsak olcsóbb a hasonló külföldi glóbuszoknál, de tartalmi szempontból igen kiváló, igaz, a metszés már kevésbé jó minőségű. A gömbfeliratról, az állványzatról nem esik szó.

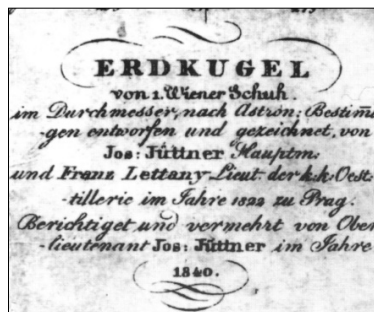
Az 1840-es kiadáson ezt olvashatjuk: „ERDKUGEL / von 1. Wiener Schuh. / im Durchmesser nach Astron. Bestimmung entworfen und gezeichnet, von / Jos: Jüttner Hauptm. / und Franz Lettany Lieut. der k. k. Oest. Artillerie im Jahre 1822 zu Prag / Berichtigt und vermehrt von Ober-lieutenant Jos: Jüttner im Jahre 1840”¹¹. Dörflinger is említi ezt a kiadást [16] [p. 191] Klinghammer [4], azonban képet is közöl a feliratról [p. 84, 111. kép] (4. ábra).

Egy önálló Lettány-glóbusz

Klinghammer „A föld- és éggömbök története” című könyvéből [4] megtudhatjuk, hogy: „Glóbusz-szegmensek rajzolójaként és tervezőjeként Lettányt csak mint Jüttner munkatársát ismerték, egyetlen 1822 és 1830 között készült 21 cm átmérőjű földgömbön szerepel mint egyedüli szerző” [p. 81]. A gömbről készült fényképfelvételt a 105. (5. ábra), a gömbfeliratot bemutatót a 112. képen láthatjuk (6. ábra). „Erdkugel / entworfen und gezeichnet / von / Franz Lettany / Oberlieutenant

3. ábra A Jüttner–Lettány-glóbusz 1827-es kiadása

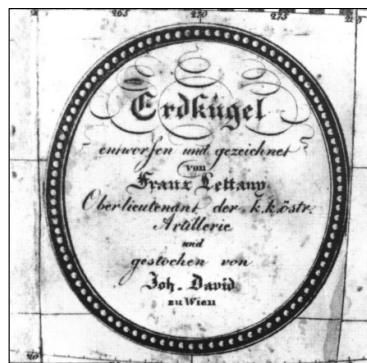

4. ábra Az 1840. évi kiadás felirata

der k. k. östr. / Artillerie / gestochen von / Joh. David / zu Wien.”¹². Erre a gömbre történő utalással már Tooley’s-nél [14] is találkoztunk. Dörflinger pedig azt írja a glóbuszról [16] [p. 191], hogy 9 inch (kb. 23,5 cm) átmérőjű, a metszése sokkal szebb, mint a Jüttner–Lettány-glóbuszoké, 1825 körül adták ki, de kisebb üzleti sikerrel, mivel az időközben megjelent Mollo-féle, közel azonos átmérőjű glóbuszok erős konkurenciát jelentettek. Tőle tudjuk azt is, hogy az egyetlen ismert példánnyal Schmidt R. [18] foglalkozott részletekbe menően.

5. ábra A Lettány-glóbusz (1825 körül)

6. ábra A Lettány-glóbusz felirata

¹¹ FÖLDGÖMB, egy bécsi láb átmérővel, csillagászati helymeghatározással, tervezte és rajzolta Joseph Jüttner kapitány és Franz Lettany hadnagy a császári és királyi osztrák tüzérségnél, az 1822. esztendőben, Prágában. Helyesbítette és bővítette Joseph Jüttner főhadnagy az 1840. esztendőben.

¹² FÖLDGÖMB, tervezte és rajzolta Franz Lettany főhadnagy a császári és királyi osztrák tüzérségnél, metszette Johann David Bécsben

Köszönetnyilvánítás

Köszönetemet fejezem ki a 2. ábrán közölt fényképfelvétel elkészítésének lehetőségét megkeresésünkre biztosító Mag. Gerhard Holzer úrnak, az Osztrák Tudományos Akadémia Woldan-gyűjteménye igazgatójának, valamint tanszéki munkatársaimnak Dombóvári Eszternek, Gede Mátyásnak és Gercsák Gábornak a felvétel elkészítéséért. Külön köszönet illeti Klinghammer Istvánt és Verebiné Fehér Katalint a dolgozat elkészítéséhez nyújtott segítségükért.

Készült az OTKA támogatásával (K 72104).

Összefoglalás

A feltehetően magyarországi gyökerekkel bíró Lettány Ferenc (Franz Lettany, 1793–1863) jelenlegi ismereteink szerint egy – négy kiadást (1822, 1827, 1830 és 1840) megért – „társszerzős”, Joseph Jüttnerrel közös, prágai kiadású földgömböt mondhat magáénak, amelynek átmérője 31,5 cm körüli. 1825 körül egy önállóan tervezett és rajzolt földgömböt is kiadott 21–22 cm körüli átmérővel, amelyet Johannes David metszett Bécsben. Hogy Lettány közreműködött volna Jüttner éggömbjei elkészítésében, arra nincs bizonyítékunk.

Ferenc Lettány and his globes

Márton, M.

Summary

Ferenc Lettány (Franz Lettany, 1793–1863) who, in all probability, has got Hungarian roots produced in cooperation with Joseph Jüttner a globe with an approximate diameter of 31.5 centimeters issued in Prague which was published four times (in 1822, 1827, 1830, 1840). Around 1825 he also issued a globe planned and drawn by himself with a diameter of 21–22 centimeters which was engraved by Johannes David in Vienna. However, we do not have any proof of Lettány's contribution in the production of Jüttner's celestial globess.

IRODALOM

- [1] Fűsi Lajos: Az első magyar domborművű műanyag földgömb; Technológiai és kartográfiai elvek és módszerek; Doktori értekezés, Budapest, 1966
- [2] Klinghammer István: A magyar földgömb-készítés történetéből; Geodézia és Kartográfia, 21. évf., 1969. 3. szám, pp.: 208–211
- [3] Irmédi-Molnár László: Térképalkotás; Tankönyvkiadó, Budapest, 1971
- [4] Klinghammer István: A föld- és éggömbök története; Eötvös Kiadó, Budapest, 1998
- [5] Klinghammer István: A magyar földgömb-készítés történetéből; Térképtudományi Tanulmányok (Studia Cartologica), 4. kötet, Budapest, 1973, pp.: 37–48
- [6] Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.; Akadémiai Kiadó, Budapest, 1997
- [7] Hajdu-Moharos József: Magyar Településtár Kárpát–Pannon Kiadó, Budapest, 2000
- [8] Lelkes György: Magyar helységnevezet-azonosító szótár; Talma Könyvkiadó, Baja, 1998
- [9] Fodor Ferenc: A magyar térképírás (I–III. kötet); Honvéd Térképészeti Intézet, Budapest, 1952–1954
- [10] Stegena Lajos: Térképtörténet; Tankönyvkiadó, Budapest, 1980
- [11] Klinghammer István–Papp-Váry Árpád: Földünk tükre a térkép; Gondolat, Budapest, 1983
- [12] Klinghammer–Pápay–Török: Kartográfia-történet; ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 1995
- [13] Papp-Váry Árpád: Térképtudomány; A pálcikatérképtől az űrtérképig; Kossuth Kiadó, Budapest, 2007
- [14] Scott, Valerie [Editor]: Tooley's Dictionary of Mapmakers (Revised Edition), K-P; Early World Press, Riverside, CT. USA 06878, 2001, p.: 125
- [15] Ambrus-Fallenbüchl Zoltán: Ungarische Globenmacher der Vergangenheit; Der Globusfreund, Publ. Nr. 13., Wien, 1964
- [16] Dörflinger, Johannes: Printed Austrian globes (18th to early 20th centuries); Der Globusfreund, Publ. Nr. 35–37., Wien, 1987
- [17] Muris, Oswald–Saarmann, Gert: Der Globus im Wandel der Zeiten (Eine Geschichte der Globen) Columbus Verlag Paul Oestergaard KG, Berlin und Beutelsbach bei Stuttgart, 1961
- [18] Schmidt, Rudolf: Franz Lettany, k. k. Offizier im Kaiserreich Österreich und Globushersteller in: Internationale Coronelli-Gesellschaft für Globen- und Instrumentenkunde Information 8 (April 1984) 3–8.